

TERESA CHYNCZEWSKA-HENNEL
Instytut Historii PAN, Warszawa

IDEA UNII HADZIACKIEJ — PIĘĆDZIESIĄT LAT PÓŹNIEJ

16 września 1658 r. między Rzeczpospolitą a Ukrainą zawarta została unia, która do dziś wywołuje wśród historyków różnych nacji dyskusje nad jej istotą, uwarunkowaniami i znaczeniem. Dla jednych badaczy „ugoda”, dla innych „unia”, była w istocie aktem opartym na idei przemiany Rzeczypospolitej w federację: Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego i Wielkiego Księstwa Ruskiego, to ostatnie miało być państwem kozackim w jego ówczesnych granicach (województwa braclawskie, czer nihowskie i kijowskie). Rzeczpospolita Trojga Narodów miała mieć wspólnie wybieranego króla oraz wspólnie wybierany Sejm. Księstwem Ruskim z własnym ustrojem sadowniczym oraz odrębnymi strukturami administracyjnymi miał rządzić hetman wojsk ruskich, podległy bezpośrednio królowi.

Z wielu innych ważnych postanowień przypomnijmy punkt, w którym mowa była o zniesieniu unii — „aby Unia tak w Koronie, jako w Wielkim Księstwie Litewskim, per publicam Constitutionem zniesiona była”¹.

W maju 1658 r. sejm ratyfikował tak zmienioną wersję pierwotnego tekstu ugody hadziackiej — w efekcie nawet bliscy współpracownicy Jana (Iwana) Wyhowskiego zaczęli go opuszczać. Przyczyn, które wpłynęły na fakt, iż unia pozostała w istocie martwą literą, było wiele, przypomnieć tu wypadnie dwie, najogólniejszej natury. Po pierwsze, strona polska en bloc nie była gotowa do kompromisu, a na Ukrainie nie doceniał tego związku ani lud, ani tym bardziej stronnictwo antypolskie, które wykluczało jakiegokolwiek porozumienie z Warszawą. Literatura przedmiotu dotycząca tego zagadnienia jest tak bogata, że omówienie jej, choćby w zarysie, nie jest tu możliwe. W tym miejscu wypadnie przypomnieć opinie polskich historyków². Uważa się, że akt unii był najlepiej sformułowanym i najpełniej

¹ *Punkty Iwana Wyhowskiego ukraińskim posłom na warszawski sejm 1659 roku*, „Zapiski Naukovogo Tovaristva Imeni Ševčenk’a” (ZNTS) 1991, 222, s. 330–333; VL, t. 4, Warszawa 1980, s. 297–301.

² N. Ákovleva, *Get´manšina v drugij polovini 50–h rokov XVII stolittá. Pričini i počatok Ruini, Kiïv 1998*; zob. również interesująca dyskusję wokół tej pozycji: V. Gorobec’, *Nemaë proro-ka u svoij vitčizni. A v čužij? (Istoriá ukraińs’koï Ruini v interpretacij rosij’s’koï doslidnici)*, „Ukraińs’kij gumanitarnij oglád” (UGO), 1999, z. 2, s. 46–65; T. Ákovleva, *Proroki i tretej-skie sud’i (Vidpovid’ na recenziju Viktora Gorobcá)*, UGO, vyp. 5, 2001, s. 207–216; V. Gorobec’, *Platon meni drug. I ce — najdorožče? (Z privodu vidpovidi Tetáni Ákovlevoi na moju recenziju)*, ibidem, s. 217–221; T. Chynczewska-Hennel, *Od Unii Brzeskiej do Unii Hadziac-*

uwzględniającym postulaty kozackie aktem prawnym podpisanym przez przedstawicieli Rzeczypospolitej. Zbigniew Wójcik pisał przed laty, że „z polskiego punktu widzenia unia była dziełem wielkiego rozumu politycznego”³, ale samego aktu nie sposób oddzielić od realiów historycznych. Konfliktu między Ukrainą a Polską, pogłębionego jeszcze przez powstanie Chmielnickiego, nie zdołał przekreślić jeden rozumny akt. Historycy zastanawiają się często nad tym, czy rozwiązania, jakie przynosiła unia, miałyby szansę powodzenia, gdyby ją zawarto dwadzieścia, pięćdziesiąt lat wcześniej. Zdecydowanie negatywną opinię w tej sprawie ma Andrzej Kamiński, który uważa, że utrata znacznej części terytorium na korzyść Moskwy i pogodzenie się z nią w dobie Hadziacza jest jedną z najciemniejszych kart historii Ukrainy⁴. Ciekawy kierunek badań zaproponował historyk krakowski Janusz Kaczmarczyk, który przeprowadza paralele z aktami państwowymi zawieranymi wcześniej, z aktem unii lubelskiej czy nawet z ustaleniami unii w Horodle⁵. Warto tu dodać, iż ciągle odczuwa się brak możliwie pełnego i wszechstronnego, monograficznego opracowania tak ważnego wydarzenia, jakim była unia hadziacka.

Przypomnimy tu natomiast pokrótce okoliczności, w jakich doszło do próby powrotu do idei unii hadziackiej kilkadziesiąt lat później, wówczas gdy Rzeczpospolita ostatni już raz, jak się okazało, próbowała wpręgnąć Kozaczyznę w międzynarodową grę sił politycznych. W pierwszych latach wielkiej wojny północnej hetman Iwan Mazepa zdecydował się na zwrot w swej polityce i podjął próbę oparcia się na Polsce i Szwecji. Kwestie te

kiej — dzieje porażki czy szansy?, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ucrainica” (WZU), z. 4/5, s. 105–117; V. Herasimčuk, *Vyhovšyna i hadats'kij traktat*, ZNTS 1909, 87–89, s. 5–36, 23–50, 46–90; J. Kaczmarczyk, *Hadziacz 1658 — kolejna uгода czy nowa unia?*, WZU 1994, 2, s. 35–40; A. Kamiński, *The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth. The Hadiach (Hadziacz) Union*, „Harvard Ukrainian Studies” (HUS) 1, 1977, nr 2, s. 173–197; N. Kostomarov, *Getmanstvo Vyhovskogo*, Sankt-Peterburg 1862; S. Kościalkowski, *Uгода Hadziacka. W trzechsetną rocznicę: 1658–1958*, w: *Alma Mater Vilnensis. Prace Społeczności Akademickiej Uniwersytetu Stefana Batorego na obczyźnie. Prace zebrane*, red. S. Kościalkowski, K. Okulicz, B. Podoski, A. Urbański, W. Wielhorski, Londyn 1958; S. Kot, *Jerzy Niemiryż w 300-lecie Ugody Hadziackiej*, Paryż 1960; V. Lipins'kij, *Ukraina na perelomi 1657–1659. Zamitki do istorii ukrains'kogo deržavogo budivnictva v XII-im stolitti*, red. L. Bilas, Filadelfia 1991; A. Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1997, s. 149–189; A. B. Pernal, *The Union of Hadiach (1658) in the Light of Polish Historiography*, w: *Millenium of Christianity in Ukraine 988–1988*, Winnipeg 1989, s. 177–192; S. Plochij, *Między Rusią a Sarmacją: „uniarodowienie” Kozaczyzny ukraińskiej w XVII–XVIII w.*, w: *Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie*, red. T. Chynczewska-Hennel, N. Jakowenko, Lublin 2000, s. 161–164; O. Pritsak, *Concerning the Union of Hadjač (1658)*, HUS 2, 1978, nr 2, s. 116–118; J. Tazbir, *Niemiryż Jerzy (1612–1659)*, PSB, t. 22, z. 4, red. E. Rostworowski, Wrocław-Kraków 1977, s. 811–816, idem, *The Political Reversals of Jurij Nemyryč*, HUS 5, 1981, nr 3, s. 306–319; idem, *Prawdziwe oblicze Jerzego Niemiryżca*, PH 51, 1960, z. 4, s. 721–726; Z. Wójcik, *Dziki Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1968, s. 198–218; idem, *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1997, s. 127 n.

³ Z. Wójcik, *Dziki Pola*, s. 216.

⁴ A. Kamiński, *Polish-Lithuanian Commonwealth and Its Citizens (Was the Commonwealth a Stepmother for Cossacks and the Ruthenians?)*, w: *Poland and Ukraine Past and Present*, red. P. J. Potichnyj, Edmonton-Toronto 1980, s. 50.

⁵ J. Kaczmarczyk, op. cit., s. 39–40.

zajmowały historyków polskich, ukraińskich, rosyjskich i innych od dawna, jednak głębokie utajnienie prowadzonych wówczas rokowań spowodowało, iż nie dysponujemy żadnymi tekstami projektów umów czy traktatów, wszelkie więc informacje o zwrocie Mazepy ku Rzeczypospolitej czerpiemy z przekazów pośrednich⁶.

Początki realizacji planów porozumienia Rzeczypospolitej z Kozaczną odnotowujemy w związku z zakończonymi 26 listopada 1705 r. w Warszawie układami polsko-szwedzkimi⁷.

Sprawy polskie zaprzętały uwagę Mazepy już wcześniej — świadczy o tym korespondencja z Adamem Sieniawskim⁸ czy wymiana listów z mieszczanami lwowskimi⁹. Korespondencja z Sieniawskim dowodzi, iż Mazepa starał się trzymać rękę na pulsie spraw polskich i porozumiewał się z reprezentantami różnych ugrupowań politycznych, tak przyjaznych, jak i wrogich Stanisławowi Leszczyńskiemu, a swe nadzieje polityczne wiązał z ewentualnymi zmianami na tronie polskim¹⁰.

Jesienią 1705 r., a więc zapewne w czasie rokowań polsko-szwedzkich, stronnictwo Leszczyńskiego wyprawiło do Mazepy z Warszawy emisariusza, dominikanina Bargińskiego, który miał wówczas obiecać hetmanowi pieniądze oraz nominację na pierwsze wakujące województwo.

⁶ Z obfitej literatury przedmiotu, przede wszystkim dla potrzeb tego artykułu: M. Andrusák, *Zwązki Mazepi z Stanislavom Lěšins'kim i Karlom XII*, ZNTS 1933, 152, s. 35–61 (1–27); J. Feldman, *Polska a sprawa wschodnia 1709–1714*, RWHP PAU 1926, 40, nr 5; idem, *Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704–1709*, Kraków 1925; idem, *Stanisław Leszczyński*, oprac. J. Staszewski, Warszawa 1984, *Klasyki Historiografii*; J. A. Gierowski, *Orlik Filip*, PSB, t. 24, z. 1, red. E. Rostworowski, Wrocław-Kraków 1979, s. 198–202; idem, *W cieniu Ligi Północnej*, Wrocław 1971; *Istoriâ Severnoj Vojny 1700–1721 gg.*, red. I. I. Rostunov, Moskva 1987 (bibliografia przedmiotu, s. 189–201); B. Kentrschynskij, *Mazepa*, Stockholm 1962; W. Konopczyński, *Polska a Szwecja 1660–1795*, Warszawa 1924; N. I. Kostomarov, *Sobranie sočinenij. Mazepa i mazepincy*, ks. 6, t. 16, S. Peterburg 1905 (przedruk, Moskva 1995); B. Krupnyckij, *Hetman Mazepa und seine Zeit (1687–1709)*, Leipzig 1942; W. Majewski, *Mazepa Jan (Iwan)*, PSB, t. 20, z. 2, red. E. Rostworowski, Kraków 1975, s. 294–299; *Mazepa. Zbirnik*, t. 1–2, Warszawa 1938–1939, „Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego” (PUIN), t. 46, 47, Seria historyczna; O. Ogloblin, *Get'man Ivan Mazepa ta jogo doba*, New York 1960; J. Perdenia, *Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w.*, Wrocław 1963; O. Pritsak, *Introduction. Pylyp Orlyk's Concept of the Ukrainian Present, Past, and Future*, w: *The Diariusz podróży of Pylyp Orlyk (1727–1731)*, Cambridge, Massachusetts 1988, Harvard Library of Early Ukrainian Literature, Text, vol. 6, s. XV–XXVII; W. A. Serczyk, *Hajdamacy*, Kraków 1978; idem, *Poltawa 1709*, Warszawa 1982; S. M. Solov'ev, *Istoriâ Rossii s drevnejših vremen*, ks. 8 (t. 15), Moskva 1962; O. Subtelny, *The Mazepists. Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century*, New York 1981, East European Monographs. Boulder; O. Subtel'nij, *Mazepinci. Ukraïns'kij separatizm na počatku XVIII st.*, Kiïv 1994; dalej cyt. wersję ang.

⁷ J. A. Gierowski, *Dyplomacja polska doby saskiej 1699–1763*, w: *Historia dyplomacji polskiej*, t. 2: 1572–1795, red. Z. Wójcik, Warszawa 1982, s. 356–357; por.: J. Feldman, *Polska w dobie*, s. 125, 130.

⁸ *On the Eve of Poltava: The Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski, 1704–1708*, wyd. O. Subtelny, New York 1975.

⁹ List Mazepy w odpowiedzi na prośby mieszczan lwowskich, o oszczędzenie miastu dalszych zniszczeń po dokonanych wcześniej przez Szwedów (prośbę mieszczan datuje się na 14 sierpnia 1705 r.): *Nezvistnij list Mazepi do mista L'vova*, wyd. S. Tomašiv's'kij, ZNTS, Miscellanea 1900, 37, s. 7–8.

¹⁰ A. K. Link-Lenczowski, *Sieniawski Adam Mikołaj*, PSB, t. 37, z. 1, red. H. Markiewicz, Warszawa-Kraków 1996, s. 105–115.

Bliższych danych na temat tej misji nie mamy¹¹. Inny wysłannik staniślawczyków, Franciszek Wolski, został zatrzymany przez Mazepę, a korespondencja Leszczyńskiego orzekazana Piotrowi I, którego ukraiński hetman zapewniał w ten sposób o swej lojalności¹².

Decydującym dla porozumienia z Polską wydarzeniem było spotkanie Mazepy z Anną Dolską zorganizowane pod pozorem starań o uzyskanie poparcia Piotra I dla Stanisława Leszczyńskiego. Szkoda, że ciekawa postać Anny z Chodorowskich Dolskiej, primo voto Wiśniowieckiej, która odegrała tak ważną rolę polityczną w kontaktach z Mazepą, nie doczekała się biografii¹³. Do spotkania Mazepy z Dolską doszło w okresie, kiedy hetman kwaterował w Dubnie. Wojewoda krakowski Janusz Wiśniowiecki, syn Dolskiej z pierwszego małżeństwa, zaprosił Mazepę do Białej Krynicy w listopadzie 1705 r. Poproszono go wówczas, by trzymał do chrztu córkę Wiśniowieckiego wraz z księżną Dolską, która zrobiła na hetmanie wielkie wrażenie. Wedle relacji Filipa Orlika, owa piękność, jak określał Dolską, miała tak duży wpływ na Mazepę, że ten stracił dla niej rozum. Sam Mazepa miał pytać Orlika dwa lata później, jak to się mogło stać, iż „jedna baba ze swym głupim rozumem go tak omamiła”¹⁴. Mazepa co prawda odżegnywał się od znajomości z Dolską, ale czynił to z powodów politycznych w korespondencji z A. Sieniawskim, który go przed nią przestrzegał. Co ciekawe, hetman ukraiński tłumaczył się z tych kontaktów jeszcze w początkach 1708 r., zapewniając swego korespondenta, iż „nie tylko dla księżnej jej mości Dilskiej ale i za cały świat sumienia mego, cnoty, poczciwości i wiary nie zmieniam”¹⁵.

Wedle relacji Orlika przyjaźń Mazepy z Dolską miała dość ścisły charakter, hetman „konferował z nią dniem i nocą” i zaopatrzył w klucz do szyfrowania korespondencji, którą kontynuowano w 1706 r.¹⁶ W jednym z listów Dolskiej pojawiła się propozycja, by Mazepa przekonał Piotra I do Leszczyńskiego i odstąpił od poparcia dla Augusta II. Jak relacjonował Orlik, Mazepa sarkastycznie odniósł się do tych planów i odmawiał nawet dalszej z nią wymiany listów¹⁷. W informacjach przekazanych przez A. Dolską miała się pojawić obietnica księstwa czernihowskiego dla Mazepy, a także zapewnienia Leszczyńskiego o jego pomocy dla hetmana oraz gwarancje wsparcia armii szwedzkiej od strony Wołynia¹⁸. Informacje o tych obietnicach wzbudziły kontrowersje wśród badaczy, dotyczy to

¹¹ J. Feldman, *Polska w dobie*, s. 304.

¹² *Pis'mo Orlika k' Stefanu Ávorskomu*, „Osnova”, Peterburg 1862, Istoričeskie Akty, nr 10, s. 2–3 (dalej cytuję tę pozycję); List powyższy Filipa Orlika zawierają obydwie wersje: O. Subtelny, *The Mazepists*, „Appendices”, s. 178–205 (wersja ang.); w wersji ukraińskiej, „Dodatki”, s. 158–184 (charakterystyka źródła, s. 221); M. Andrusák, op. cit., s. 4.

¹³ Do dziś pozostaje aktualny artykuł O. Pricaka, *Ivan Mazepa i knáginā Dol's'ka*, w: *Mazepa. Zbirnik*, t. 2, s. 102–117; brak jej biogramu w PSB.

¹⁴ *Pis'mo Orlika*, s. 11.

¹⁵ *On the Eve of Poltava*, s. 65–66.

¹⁶ *Pis'mo Orlika*, s. 3–4.

¹⁷ *Ibidem*, s. 4–5.

¹⁸ *Ibidem*, s. 4, 6.

zwłaszcza nadania Mazepie księstwa czernihowskiego, która to obietnica pojawi się zresztą ponownie w innych okolicznościach (układ w Smorgoniach w 1708 r.)¹⁹.

W jednym z listów księżna Dolska opisała swój pobyt we Lwowie, gdzie dowiedziała się o intrygach faworyta carskiego Aleksandra Daniłowicza Mienszykowa przeciwko Mazepie. Relacja ta niewątpliwie dołała oliwy do ognia, bowiem awersja Mazepy do Mienszykowa, któremu marzyła się ukraińska buława hetmańska, była dobrze znana wśród dowódców carskich²⁰. Gdy więc w lipcu 1706 r. wypadło Mazepie podporządkować się, zgodnie z poleceniem cara Piotra I, rozkazom Mienszykowa, kropla goryczy mogła się przelać. Prywatne motywy nakładały się na jego plany polityczne, znał ambicje swoich podwładnych, starszyny kozackiej, która nie chciała dłużej znosić rozkazów rosyjskich i której marzyło się oswobodzenie Ukrainy²¹. Po naradzie wojennej w Żółkwi w maju 1707 r., po zatargu z carem i jego faworytem Mienszykowem, Mazepa mógł podjąć decyzję o przejściu do obozu Stanisława Leszczyńskiego²².

We wrześniu 1707 r. A. Dolska przysłała Mazepie korespondencję, w tym list Stanisława Leszczyńskiego, w którym król obiecywał wziąć Kozaków pod ojcowską opiekę. Emisariusz przywiózł także projekt traktatu zawierający dwanaście punktów. W liście Dolskiej były również informacje o ojcu trynitarzu, który wyjechał do przebywającego z Karolem XII w Saksonii Leszczyńskiego w momencie, gdy wojsko szwedzkie ruszyło na powrót do Polski. Wysłaniec zdażył powrócić z listem od Leszczyńskiego do Mazepy oraz z ustnym poleceniem, by ten „zaczął swe dzieło” zanim szwedzkie wojsko ruszy na Ukrainę²³. Mazepa rozkazał Orlikowi odpowiedzieć królowi polskiemu, iż nie może przyjąć jego propozycji, ponieważ na Ukrainie stacjonują wojska moskiewskie, a nad granicą polsko-ukraińską przebywa car z całą swą siłą militarną. Wśród Ukraińców ponadto brak jest jednomyślności, część opowiada się za protekcją moskiewską, część za turecką, inni za tatarską. W jednym natomiast są zgodni: w antypatii wobec Polaków. Prawobrzeże w dodatku pamięta polskie wojsko uśmierzające ostatni bunt kozacki. Mowa, oczywiście, o powstaniu Semena Palija. Nielatwo przyjdzie — twierdził Mazepa — przekonać do jednomyślności nie tylko Kozaków, ale i cały naród po obu brzegach Dniepru. Poza tym pod jego dowództwem znajdowało się kilka tysięcy żołnierzy moskiewskich nadzorujących poczynania hetmana. Do tego wszystkiego użyć miał jeszcze jednego znaczącego argumentu, a mianowicie stwier-

¹⁹ M. Andrusák, op. cit., s. 39, 40; W. Majewski, op. cit., s. 297; O. Pricak, op. cit., s. 108–109 (zwraca uwagę na zdanie Wasyla Koczubeja z jego późniejszego donosu do cara); W. A. Serczyk, *Poltawa 1709*, s. 87; oceny kwestii ukraińskiej w polityce Leszczyńskiego zob.: J. Feldman, *Stanisław Leszczyński*, s. 83–84; J. A. Gierowski, *W cieniu*, s. 45; B. Kentrschynskij, op. cit., s. 300–304.

²⁰ *Pis'mo Orlika*, s. 5–6; O. Pricak, op. cit., s. 110–111.

²¹ Ibidem, s. 3, 7 n. (opis utarczek słownych między Mazepą a Mienszykowem); N. I. Kostomarov, *Mazepa i mazepincy*, s. 548–550.

²² *Pis'mo Orlika*, s. 9.

²³ Ibidem, s. 12.

denia, iż Stanisław Leszczyński winien najpierw doprowadzić do jedności swój naród, by ten w całości opowiedział się za nim jako królem. Dolskiej natomiast Mazepa nakazał, by zatrzymała u siebie projekt traktatu²⁴. Szwedzkie przekazy mówią jednak, że w tym samym czasie, o czym Orlik nie był informowany lub specjalnie przemilczał, Mazepa przez posłańca zgłosił gotowość przejścia wraz ze swymi Kozakami na stronę Rzeczypospolitej złączonej sojuszem ze Szwecją²⁵.

Natomiast F. Orlik zanotował pewną znamioną wypowiedź Mazepy z września 1707 r., kiedy to hetman miał mu powiedzieć, przysięgając przed Bogiem, iż decyzje, które podjął, nie wynikały z jego prywatnych motywów, z oczekiwania na korzyści, honory czy bogactwa. U źródeł jego planów leżała troska o podwładnych mu Kozaków. To zaś, co czynić zamierzał, robił z myślą o ich żonach i dzieciach, dla wspólnego dobra „Matki mojej — Ojczyzny, biednej Ukrainy”, wojska zaporoskiego i narodu małorosyjskiego, w celu umocnienia i rozszerzenia praw i wolności. Hetman tłumaczył, iż chodzi mu o to, by zarówno jego wojsko zaporoskie wraz z rodzinami, jak i ojczyzna nie ucierpiały ani ze strony moskiewskiej, ani szwedzkiej. Jeśliby zaś czynić miał to dla prywatnych interesów, zwrócił się do „Boga w Trójcy Świętej, jedynej i niewinnej męki Chrystusowej, by go pokarał na duszy i ciele”. Mazepa prosił Orlika następnie o utrzymanie rozmowy w tajemnicy²⁶.

W rozmowie Mazepy z Orlikiem rozpatrywano dwa warianty ewentualnych rozwiązań dla Ukrainy — uzależnionych od zwycięstwa bądź klęski Polski i Szwecji w ich starciu z Moskwą. Mazepa, wedle relacji Orlika, miał o tych rozwiązaniach rozmawiać także z Piotrem I w Żółkwi. Miał wówczas mówić, że jeśli Karol XII z wojskiem skierowałby się na Moskwę, a Leszczyński ze swą armią na Ukrainę, to wówczas oddziały pod dowództwem Mazepy byłyby całkowicie bezsilne. W związku z tym miał wówczas prosić cara o posiłki w liczbie dziesięciu tysięcy żołnierzy. Piotr I odpowiedział mu na to, iż nie tylko nie dostanie tych dziesięciu tysięcy, ale nie otrzyma nawet dziesięciu ludzi. Pozostaje im jedynie samodzielna obrona. Ostatecznie na decyzję opuszczenia cara, jak to miał przedstawić Mazepa Orlikowi, wpłynął fakt, iż Ukraina w obliczu siły militarnej Polski i Szwecji musiałaby zginąć. Bóg i cały świat, zapewniał swego zaufanego sekretarza hetman, zobaczą, że on i Ukraina jako wolny naród postarali się o znalezienie sposobu na zachowanie jedności²⁷.

22 listopada 1707 r. w obozie pod Świętą nad Wisłą Stanisław Leszczyński wydał manifest do Kozaków, hetmana, pułkowników, atamanów, asawułów, mołojców i czerni wojska zaporoskiego, zadnieprzańskiego i ca-

²⁴ Ibidem, s. 16–17.

²⁵ M. Andrusák, op. cit., s. 43 n.; zob.: B. Krupnycki, *Mazepa w oświetleniu historiografii szwedzkiej*, w: *Mazepa. Zbiornik*, t. 1, s. 83–93; idem, *Mazepa i Szwedzi w 1708 (na podstawie wspomnień i korespondencji współczesnej)*, w: *Mazepa. Zbiornik*, t. 2, s. 3–12.

²⁶ *Pis'mo Orlika*, s. 13–14; polski przekład tegoż fragmentu relacji F. Orlika podaje N. Jakowenko, *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, przeł. O. Hnatiuk, K. Kotyńska, Lublin 2000, s. 274.

²⁷ *Pis'mo Orlika*, s. 15.

łej Ukrainy. Zwracał się do nich „jako król polski, prawdziwy i z wieków pan Ukrainy, do swoich poddanych, jako ojciec łaskawy do obłąkanych dzieci wzywając wszystkich, i każdego z osobna, abyście złożywszy z siebie cudzego i niesprawiedliwego panowania jarzmo, do dawnych swobody wolności i pod ojczyste i dziedziczne panowanie Królestwa Polskiego powracali i starych wieków przypomnieli sobie miodem i mlekiem płynącą Ukrainę, obiecując bezpiecznie to po nas i będąc pewnymi, że nie tylko w pierwszych ozdobach i obfitościach widzieć i zachować wierności waszej pragniemy, ale i w doskonalszych i ogromniejszych szczęśliwościach ufundować, i jako jednej nierozdzielnej ojczyzny synów przygarnawszy do wspólnej matki Rzeczypospolitej w prawach, nadaniach, użytkach, bezpieczeństwach i wszystkich wolnościach na wieki utwierdzić chcemy i starać się będziemy”²⁸.

Z powyższym uniwersałem przybył do Mazepy w końcu 1707 r. wysłannik Leszczyńskiego, który przedstawił ustnie relację o planach wojskowych Karola XII. Wojsko szwedzkie miało maszerować przez ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego na Moskwę, informował też o zamiarze polskiego marszu w stronę Kijowa i o deklarowanej pomocy tureckiej²⁹.

Mazepa wstrzymywał się z jakąkolwiek akcją militarną w związku z donosem sędziego generalnego Wasyla Koczubeja, który miał osobiste porachunki z hetmanem w związku z romansem Mazepy z jego małoletnią córką Motreną (Motria)³⁰. Za pośrednictwem Petra Ivanenki (Petryk) Koczubej wszedł w środowisko antymoskiewskie³¹. Występując z pozycji człowieka dobrze zorientowanego w nastrojach panujących w wojsku, doniósł carowi w początkach 1708 r. o tym, iż Mazepa zamierza oddać Ukrainę Polakom. Donos był dość szczegółowy, rozpoczynał się od historii spotkania Mazepy z Dolską. Oskarżał hetmana o to, że otaczał się chętnie ludźmi pochodzenia polskiego, pisał o stałych kontaktach z nieprzyjaciółmi Rosji, padło tam jeszcze wiele innych oskarżeń. Do donosu Koczubej dołączył ciekawy załącznik, dumę kozacką, której autorem miał być Mazepa³². W dumie zawarte są słowa krytyki wobec wszystkich odpowiedzialnych za losy matki — Ukrainy, którzy, żyjąc w niezgodzie, służyli bądź służą Lachom lub Moskalom, lub Turkom. Car nie uwierzył donosicielom, ale oszczędził Koczubeja, biorąc pod uwagę jego starczy wiek.

²⁸ *Universales literae regis Stanislai ad defunctum ducem Ioannem Mazeppam anno 1707, na Ukrainie*, „Čtěníá v´ Imperatorskom´ Obšestve Istorii i Drevnostej Rossijskich´ pri Moskovskom Universitete” 3, 1847, nr 1, s. 20–21; M. Andrusák, op. cit., s. 44–45; por.: J. Feldman, *Stanisław Leszczyński*, s. 305.

²⁹ *Pis´mo Orlika*, s. 18; M. Andrusák, op. cit., s. 45.

³⁰ *Pis´mo Orlika*, s. 18–20; „Čtěníá” 1859, nr 1, s. 98–110 (donos Koczubeja); N. I. Kostomarov, *Mazepa i mazepincy*, s. 583–604; tamże omówienie dokumentu, s. 593–598.

³¹ O. Ogloblin, *Mazepa j povstanná Petra Ivanenka (Petrika)*, „Zapiski Istor. Filol. Viddilu Vseukr. Akademii Nauk” 1929, 23, s. 189–219.

³² *Duma pana get´mana Mazepy v´ kotoroj značnoe protivě deržavy gosudarâ okazuetsâ protivlenie*, „Čtěníá” 1859, nr 1, s. 109–110; (w polskim przekładzie A. Tchórzewskiego), *Antologia poezji ukraińskiej*, oprac. F. Nieuważny, J. Pleśniarowicz, Warszawa 1977, s. 87; W. Mokry, *Od Itariona do Skovorody. Antologia poezji ukraińskiej XI–XVIII w.*, Kraków 1996, s. 314–315.

Mazepa nie przerwał porozumień z Polakami, starając się tylko jeszcze bardziej o zachowanie tajemnicy³³.

Kiedy i w jakich okolicznościach doszło do trójstronnego polsko-ukraińsko-szwedzkiego porozumienia? W związku ze ściśle tajnym charakterem tego sojuszu informacje o nim zebrano na podstawie późniejszych szwedzkich relacji, z których wynika, iż w początkach 1708 r. Mazepa upoważnił jakiegoś wysokiego duchownego serbskiego lub bułgarskiego do podpisania tajnego sojuszu z Karolem XII i Stanisławem Leszczyńskim w Smorgoniach. Układ ten miał charakter ściśle militarny, bez zobowiązań politycznych ze strony Szwecji³⁴. Zobowiązania zaś o charakterze politycznym zawierać miały równoległe umowy polsko-ukraińskie. Po spełnieniu zobowiązań militarnych wobec Karola XII i po pokonaniu Piotra I, ziemie kijowska, czernihowsko-siwierska i smoleńska miały wrócić do Rzeczypospolitej, Mazepa zaś miałby otrzymać lenne księstwo utworzone z województw połockiego oraz witebskiego. Warunki tak sformułowane, jeśli w istocie doszło do ich podpisania, byłyby zaprzeczeniem postanowień hadziackich. Wydaje się, że rację ma Wiesław Majewski, który uważa, że informacja o lennie połocko-witebskim jest mało wiarygodna. Być może zniekształcono wiadomość o tym, że godność wojewodów połockiego i witebskiego obiecywano Mazepie i jego siostrzeńcowi Andrzejowi Wojnarowskiemu³⁵. Oprócz obu władców, Karola XII i Stanisława I, oraz Mazepy o warunkach porozumienia wiedzieć miał szwedzki kanclerz Carl Piper, jeden z polskich, nieznanego z nazwiska, senatorów Rzeczypospolitej oraz jeden z prawosławnych archijerejów³⁶. Piper — co ciekawe i co zrozumiałe — będąc później w moskiewskiej niewoli, zaprzeczał istnieniu jakichkolwiek umów szwedzko-ukraińskich przed majem 1708 r., a więc przed szwedzką kampanią.

Zacytujmy list I. Mazepy do Stanisława Leszczyńskiego z grudnia 1708 r.:

„Najjaśniejszy Miłościwy Królu mój miłościwy. Już to powtórny list cum expressione poddańskiej mojej subjectej do Waszej Królewskiej Miłości adresuję, wątpiąc, jeśli mój pierwszy in hoc turbido rerum statu suum adire Corinthum. A jako w tamtym effuso corde et publico całej Ukrainy voto pokornie prosił Waszej Królewskiej Miłości, abys ad salvandum haereditatem suam victricem raczył movere manum, tak i teraz geminale prece [sic] toż samo powtarzam, i expectans expecto szczęśliwego i prędkiego Waszej Królewskiej Miłości przybycia, żebyśmy mogli unitis armis et animis nieprzyjacielskiej, moskiewskiej imprezy in herba sopire draconem, teraz najbardziej, kiedy Moskwa zaczęła hramotami swemi prosty fomentować naród i civile wyrabiać bellum, i lubo go jeszcze żąd-

³³ O technice konspiracyjnej Mazepy pisze O. Subtelny, op. cit., s. 33–36.

³⁴ Dyskusja z ustaleniami Nikolaja I. Kostomarova w tej kwestii: M. Andrusák, op. cit., s. 46–47; tamże krytyka źródeł szwedzkich, s. 47–48; B. Kentschynskij, op. cit., s. 325–326.

³⁵ Por.: W. Majewski, op. cit., s. 297; W. A. Serczyk, *Połtawa 1709*, s. 93; B. Kentschynskij, op. cit., s. 335.

³⁶ M. Andrusák, op. cit., s. 48; N. I. Kostomarov, *Mazepa i mazepincy*, s. 607.

nej nie mamy apparencyji, jednak te iskierki suppositas cineri doloso zawczasu by trzeba gasić, żeby stąd in publicum damnus jakowe nie wybuchnęły incendia, dlaczego tanquam Patres in Lybmo oczekiwamy przyjsia WKM, jako Salvatora naszego, i suplikując o to pokornie całuję milla basiis waleczną jego rękę. Waszej Królewskiej Miłości Pana mego miłościwego wierny poddany i sługa najniższy Jan Mazepa hetman³⁷.

W grudniu 1708 r. hetman Iwan Skoropadski w uniwersale do wojska zaporoskiego napisał, że Mazepa w różnych stronach Ukrainy rozgłasza w swoich uniwersalach, że odstąpił od cara i poddał się Polsce, ponieważ — jak twierdził — Moskwa była zawsze nienawistna wobec narodu małorosyjskiego i chce doprowadzić Kozaków do niewoli³⁸.

O tym, że Ukraina miała powrócić do Rzeczypospolitej, wspominał dwadzieścia bez mała lat później F. Orlik, pisząc z Salonik 5 sierpnia 1727 r. do Rzymu: „nomen gloriosi olim ducis Cosacorum Masepae, qui plenus dierum gloria et meritorum, in declivio vitae suae, cum jam ardor belli saepe frigere soleat, succensus zelo liberandae gentis suae ab immani iugo Moscovitico et redeundi cum illa in gremium reipublicae Poloniae, patriae suae, non dubitavit in hunc finem heroicae virtuti faventem experiri fortunam et socia arma glorioso olim Regi Sueciae Carolo XII contra Moscos unire, postposito titulo Principis S.R.I. et primario in aula Czari ministero, quae illi offerebantur, ea conditione, ut deposita ducali dignitate cederet Ucrainam contra pacta conventa despoticae Moscorum potestati³⁹”.

O pakcie zawartym z Polską musiał zawiadomić Mazepa poza Orlikiem także innych swych najbliższych współpracowników wojskowych — pułkowników wojska zaporoskiego. Jeden z owych „zaufanych”, Daniel (Daniło) Apostoł, pułkownik mirhorodzki, przeszedłszy na stronę Moskwy, zeznawał w grudniu 1708 r., iż Mazepa przedstawił pułkownikom przywilej króla Stanisława oraz prywatny list wojewody ruskiego i kanclerza wielkiego koronnego (z nominacji Stanisława I) Jana Stanisława Jabłonowskiego i podkanclerzego litewskiego Stanisława Antoniego Szczuki⁴⁰. Przywilej miał zawierać zapewnienia o takich wolnościach dla Ukrainy, jakimi cieszyła się Korona i Wielkie Księstwo Litewskie. W przywileju zawarto też życzenie, by został on odczytany na całej Ukrainie, a w zakończeniu mowa była o tym, że po zaprzestaniu działań wojennych zapewniona zostanie Ukrainie pomoc. W liście Jabłonowskiego i Szczuki dołączono podziękowania dla Mazepy za to, że zdecydował się poddać Ukrainę ich władzy, jako kanclerzy Rzeczypospolitej, oraz przekonywano hetmana i całe wojsko zaporoskie, iż wszelkie prawa i wolności tak wojska zaporoskiego, jak i całej Ukrainy zostaną potwierdzone na przysłym sejmie.

³⁷ L. Powidaj, *Jan Mazepa*, „Przegląd Polski” 1867, z. 11, s. 274–275; por. skróconą wersję rosyjską, „Čtenia” 1847, nr 2, s. 138.

³⁸ 1708 g. *Dekabrā. Universal’*, *izdannyy v’ Lebedině ot Getmana Ivana Skoropadskago*, „Čtenia” 1859, nr 1, s. 197–205; N. I. Kostomarov, *Mazepa i mazepincy*, s. 646–648.

³⁹ F. Orlik, *Poslednij pol’skij getman’ Zapadnoj Ukrainy 1709–1742 g.*, wyd. A. S. Petrusevic, L’vov’ 1872, s. 3–4.

⁴⁰ 1708 g. *Dekabrā. Dopros Mirgorodskomu Polkovniku Danilu Apostolu*, „Čtenia” 1859, nr 1, s. 214–215; M. Andrusák, op. cit., s. 50–51.

Zgadza się to, jak słusznie zauważył Mikola Andrusák⁴¹, z opinią Orlika, że starszyzna kozacka interesowała się bardzo „unią hadziacką”, miała się zbierać i czytać te „pakta”, wypożyczone z biblioteki Ławry Peczerskiej⁴². Być może przypomiano przy tych okazjach o rzekomych, co prawda, listach Mazepy do Jana Sobieskiego z lat 1689–1690, w których miał on proponować królowi włączenie Ukrainy Lewobrzeżnej do Rzeczypospolitej. Na jakich więc warunkach Ukraina miała powrócić „na łono Rzeczypospolitej Polskiej, swej ojczyzny”?

Z punktu widzenia Mazepy oraz starszyzny kozackiej Ukraina nie była w stanie przeciwstawić się panowaniu rosyjskiemu. Unia hadziacka i jej warunki mogły zabezpieczyć prawa i przywileje starszyźnie oraz zapewnić autonomię Ukrainie.

Podkreślić jeszcze raz wypadnie, iż Mazepa cały czas starał się o zachowanie tajemnicy, z drugiej strony niekiedy zmuszony był zapoznawać najbliższe otoczenie ze swymi planami. F. Orlikowi wydawało się czasem, że hetman odstępuje od swoich zamiarów. Jak bardzo strzeżono tajemnicy i obawiano się o Mazepę, świadczyć może list F. Orlika do setnika poczapowskiego z pułku starodubowskiego Łukijana Rosławca w sprawie kwatery dla Mazepy w Słucku. List pisany w marcu 1706 r. jest odpowiedzią na wiadomość o przybyciu do Słucka niejakiego pana Leszczyńskiego z poselstwem od „Jego Miłościwego Pana Leszczyńskiego, wojewody poznańskiego, obecnie zwanego królem, także od ich miłościwych panów senatorów, którzy są przy nim” do hetmana Mazepy⁴³. Orlik polecał Rosławcowi, by zapytał przede wszystkim o punkty tegoż poselstwa. Jeśliby zaś nie wyjawiał celu swej misji, zapewne jest oszustem. Setnik miał w każdym razie zadanie przetrzymania owego Leszczyńskiego aż do wizyty hetmana, który go sam przesłucha po przyjeździe. W liście mowa jest ponadto o zachowaniu ostrożności przed ludźmi carskimi, by „Moskwa” nie dowiedziała się o zamiarach przybycia do Słucka hetmana⁴⁴.

Mazepa tak długo, jak to się tylko udawało, zwlekał, oczekując na pomoc szwedzką, z odkryciem planów opuszczenia cara, wymawiał się przy wielu okazjach chorobą i starością. 17 października otrzymał rozkaz dołączenia swych pułków do armii rosyjskiej. Wiadomość o zbliżaniu się wojsk rosyjskich pod komendą Mienszykowa do Baturyna spowodowała, iż hetman ukraiński podjął decyzję o pospiesznym wyruszeniu naprzeciw wojskom szwedzkim. Pojawił się w obozie Karola XII w Horkach 8 listopada. Pięć dni później Mienszykow wyciął w pień załogę i ludność Batury-

⁴¹ M. Andrusák, op. cit., loc. cit.

⁴² *Pis'mo Orlika*, s. 10–11; „Čteníá” 1859, nr 1, punkt 13 doniesienia Koczubeja, s. 102; „I estěli ž' by teper' ne bylo o izměně naměreníá, to dlá čěgo b' tuú Komissiú, za Vigovska-go učiněnnuú, ziskovati i čitati v' blaznstvo slúšaúšim”.

⁴³ AGAD, Archiwum Radziwiłłów (AR), dz. V, t. 240, nr 10930, k. 3; być może, posłem był Jan Stanisław Leszyński ze Słucka, jeden z administratorów dóbr neuburskich. Poszukiwania, zgodnie z sugestią Wojciecha Kriegseisena, w AGAD, AR, dz. V, nr 8400 nie przyniosły odpowiedzi.

⁴⁴ Ibidem, k. 4.

na⁴⁵. Car w manifeste wydanym 28 października (8 listopada) 1708 r. pisał o zdradzie hetmana, który poddał „ziemię małorosyjską” pod polskie panowanie. Zwracał się do duchownych, świeckich, starszyny i całego wojska zaporoskiego, by stanęli przy boku wojska rosyjskiego w walce ze wspólnym wrogiem. Mazepa, jak głosił manifest, przeszedł na stronę nieprzyjaciela, zgodnie z umową zawartą z Karolem XII i Leszczyńskim w celu zniewolenia Ukrainy (w tekście — ziemi małorosyjskiej) i wydania prawosławnych monasterów unitom⁴⁶.

Wśród wielu innych oświadczeń i uniwersałów, które wyszły spod piór polskich, szwedzkich i rosyjskich, dyskusję wśród historyków wywołuje do dziś sprawa traktatu szwedzko-ukraińskiego, z pominięciem strony polskiej. Hetman Mazepa i Generalna Rada wojska zaporoskiego mieli zwrócić się do Karola XII, by z nim wyłącznie traktować o przyszłości Ukrainy, co jak się wydaje mogło mieć miejsce w Wielkich Budyszczach 8 kwietnia 1709 r. Wówczas to Karol XII przyjął pod swą protekcję Ukrainę z Zaporozem na mocy ugody zawartej z Mazepą i koszowym Siczy Zaporoskiej Konstantym Hordijenką⁴⁷. Wtedy też zapewne (Orlik nie podał miejsca i daty w swoich wywodach praw Ukrainy — *Déduction des Droits de l'Ukraine*) Mazepa przedstawił wizję wolnego księstwa ukraińskiego. Dokument opublikowany w 1925 r. przez Ilko Borśaka⁴⁸ jest manifestem proklamującym wolną Ukrainę z dożywotnim księciem Mazepą⁴⁹. Dużą rezerwę w ocenie tegoż manifestu wykazali swego czasu Boris Krupnic`kij⁵⁰ i M. Andrusák⁵¹. Współcześnie krytykę dokumentu, którego oryginału brakuje, przeprowadził Orest Subtel`nij⁵².

Wszystkie plany oswoobodzenia Ukrainy spod panowania Rosji rozwiały się ostatecznie po klęsce Karola XII pod Połtawą 8 lipca 1709 r.

Czy powrót do unii hadziackiej, jeśli w istocie w otoczeniu Mazepy tak widziano przyszłe losy Ukrainy, miałyby szansę realizacji?

Przyznać wypadnie rację, M. Andrusákowi, który w lapidarnym ujęciu, cytując zanotowaną przez Orlika opinię Mazepy o antypatii do Polski, podkreślił, iż na Ukrainie związek z Polską nie był popularny, natomiast lepiej mógł być przyjęty sojusz ze Szwecją⁵³. Unia hadziacka w 1658 r. była niezmiernie trudna do wcielenia w życie. Pięćdziesiąt lat później idea

⁴⁵ W. Majewski, op. cit., s. 297.

⁴⁶ 1708 g., Oktáb. 27., *Manifest Gosudarâ k' Malorossijskim činam' ob' uhodě Mazepy*, „Čtenia” 1859, nr 1, s. 172–173; S. M. Solov'ev, op. cit., s. 245; M. Andrusák, op. cit., s. 21; W. A. Serczyk, *Połtawa 1709*, s. 96.

⁴⁷ W. Majewski, op. cit., s. 298.

⁴⁸ Por. w innej kwestii opinię Z. Wójcika na temat znalezisk tego historyka, Z. Wójcik, *Czy Kozacy Zaporoscy byli na służbie Mazarina?*, PH 64, 1973, 3, s. 575–585.

⁴⁹ *Vivid prav Ukraïni*, „Stara Ukraïna” 1925, t. 1–2.

⁵⁰ B. Krupnytski, *Plany Mazepy w związku z planami Karola XII przed wyprawą ukraińską Szwedów*, w: *Mazepa. Zbirnik*, s. 94–105.

⁵¹ M. Andrusák, op. cit., s. 59.

⁵² O. Subtelny, op. cit., s. 30–31; na temat dokumentu zob.: B. Kentrschynskij, op. cit., s. 334.

⁵³ M. Andrusák, op. cit., loc. cit.

unii hadziackiej zainteresowany ze strony ukraińskiej był przede wszystkim Mazepa wraz ze swą zaufaną starszą kozacką. Warstwy niższe nie akceptowały jej tak w XVII, jak i w XVIII stuleciu.

The Idea of the Hadziacz Union — Fifty Years Later

Up to this very day, the Union (agreement) of Hadziacz, signed on 16 September 1658 between the Commonwealth of the Two Nations and Ukraine, gives rise to lively discussions among historians. One of the reasons is the fact that the Union had never been implemented. Its idea was revived fifty years later, when during the first years of the Northern War Jan (Ivan) Mazepa, the Hetman of Ukraine, embarked upon an attempt at conducting a political turnabout and based himself upon an alliance with the Commonwealth and Sweden against Russia. First Polish-Ukrainian contacts took place in the autumn of 1705. An essential role was played by Anna Dolska, who was to have informed the Hetman about assurances of assistance from Stanisław Leszczyński. The secrecy surrounding the negotiations with Poland and Sweden was the reason why we do not have any convention documents at our disposal. All data are taken from indirect sources demonstrating that Mazepa, together with his loyal Cossack elders, returned to the idea of the Union of Hadziacz. Decisions made in Hadziacz were perceived as a protection of privileges and liberties, and a guarantee of the autonomy of Ukraine.

Plans for freeing Ukraine from Russian rule ultimately vanished after the defeat suffered by Charles II at the battle of Połtawa on 8 July 1709.

Translated by Aleksandra Rodzińska-Chojnowska